

Nyt fra Sprognævnet

1988/1 · marts

Hvor mange ord er der i dansk?

Det hænder ikke så sjældent, at jeg får stillet spørgsmålet: Hvor stort er gennemsnitsdanskerens ordforråd? Spørgsmålet lader sig ikke besvare umiddelbart, for hvem er gennemsnitsdanskeren? Ingen har truffet ham, og hans ordforråd er derfor aldrig blevet undersøgt. Hvis man drejer spørgsmålet lidt og i stedet spørger, hvilket ordforråd er fælles for alle danskere, kunne man tro, det blev lettere. Men i så fald risikerer man at blive slemt skuffet, thi så kan man få et meget lille tal stukket ud. Undersøgelser viser nemlig, at de 100 hyppigste ord i en almindelig bog skrevet for voksne udgør over halvdelen af bogen, 53,5%. Det er sådanne ord som *og, det, i, at, han, var, jeg, en, ikke, til, så* osv. De 500 al-

mindeligste ord dækker 70%, og med 1000 ord kan man klare 76% af en hvilken som helst bog. Kender man de 1000 almindeligste ord, kan man altså komme langt i dagliglivet, og man kan med en vis ret påstå, at det er alle danskeres fælles ordforråd.

Men kun med en vis ret, for ganske vist skifter de sidste 24% kraftigt fra bog til bog, men de fleste af os kan sagtens forstå alle ord, eller næsten alle ord, i alle almindelige bøger. Vores ordforråd er altså langt større, end de 1000 hyppigste ord lader formode.

Aktivt og passivt ordforråd

Hvad skal man i øvrigt forstå ved et menneskes ordforråd? Sprogforskerne skelner mellem det aktive og det passive ordforråd. Det aktive er de ord, et menneske faktisk bruger i tale, og det passive de ord, han godt kender, men ikke selv bruger. For at få præcis rede på det skal

man altså løbe bag efter en gennemsnitsdanser dagen igennem i længere tid og notere alle sagte ord op, og dernæst, måske ved hjælp af en ordbog, udspørge ham om, hvilke ord han godt kender, ord, han har set i aviser og bøger, ord fra salmer og bibelshistorie, ord, hans gamle bedstemor eller onkel Peter på landet brugte. – Det passive ordforråd er langt større end det aktive.

Men heller ikke inden for det aktive ordforråd findes der en gennemsnitsdanser. Alle er vi specialister, fagfolk på et eller andet felt. En automekaniker, en sygeplejerske, en kloakarbejder, en modedesigner, en kemiker, en sanitetsassistent, en dataprogrammør, en slikbutikindehaverske, en gedebukkebensoverogundergeneralkrigskommandersergent, alle har de et aktivt ordforråd, som hører deres fag til, som de bruger hver dag, og som dårligt eller slet ikke kendes af udenforstående.

Hvad er et ord?

Et andet spørgsmål, som jeg ofte får stillet, og som er en variant af det første, er: Hvor mange ord er der i dansk?

Her kommer vi jo uden om gennemsnitsdanskeren, men konfronteres til gengæld endnu skarpere med en anden vanskelighed, hvordan skal vi definere et ord, og hvad skal vi forstå ved forskellige ord?

Det er klart nok, at *vær*, *værd*, *hver* og *vej* er fire forskellige ord. Ganske vist lyder de helt ens, når vi siger dem, men de betyder jo forskelligt og staves også forskelligt. – Hvad så med *krone* (på en konge), *krone* (på et træ), *krone* (på en tand) og *krone* (100 øre)? De betyder forskelligt, men lyder ens og staves

også ens. Er det ét ord eller fire ord? – Homonymer (enslydende ord) og polysemer (ord med flere betydninger) er et stort problem for alle ordbogsforfattere. Den gængse måde at klare problemet på er at grave tilbage i sproghistorien. De forskellige stavemåder af udtalen *vær* afspejler gamle udtaler; *h'et* i *hver* udtales endnu i Nørrejylland, men *d'et* i *værd* blev stumt allerede i 1200-tallet. *Nød* (hassel-) hed på gammeldansk *nut*, mens *nød* (elendighed) hed *nødh*, og *nød* (ko) hed *nøt*. *Sky* (på himlen) er et gammelt dansk ord, mens *sky* (sovs) er lånt fra fransk i nyere tid. *Bil* (økse) er lånt fra nedertysk for mange hundrede år siden, mens *bil* (auto) er en dansk forkortelse, opfundet år 1902, af *automobil*. – Ved ord som *krone*, derimod, kan man forklare, hvordan den ene betydning har udviklet sig af den anden, oftest ved billeglig, overført brug.

Krone er altså ét ord, med flere forskellige betydninger, mens *sky* er to ord, og *nød* er tre ord. Man må altså sætte sin lid til sproghistorikerne og klare sit problem ved at slå op i ordbøger.

Bøjningsformer og afledninger

Bord er et ord. Er *bord-et*, *bord-ets*, *bord-e*, *bord-ene*, *bord-enes* andre ord? Hvad med et *ben* og to *ben*? Her er det grammatikerne, der giver os et svar. Der er ikke tale om forskellige ord, men om bøjningsformer af samme ord. Bøjning sker almindeligvis ved endelser, og *ben* (flertal) har det særlige ved sig, at endelsen er nul. Også andre ord end navneord kan bøjes. Udsagnsord: *nå*, *nå-r*, *nå-ede*, *nå-et*, *læs-e*, *læs-er*, *læs-te*, *læs-t*. Tillægsord: *lang*, *lang-e*, *lang-t*. Visse biord: *ud*, *ud-e*. Somme tider er der så-

kaldt indre bøjning: *mand, mænd; lang, længere; nyde, nød; skyde, skød, skudt*. Formen *skød* kan altså enten være en bøjningsform af et ord eller være et selvstændigt ord (sidde på skødet), og *nød* er altså også en bøjningsform, foruden at det er tre selvstændige ord.

Bombe er et ord. Er *en bombe* og *at bombe* samme ord eller to forskellige ord? Også her giver grammatikerne os et svar, nemlig to ord, fordi det ene er en afledning af det andet og de to ord har forskellig ordklasse. Det er lettere at se, når vi sammenligner *en start* og *at start-e*, *et løb* og *at løb-e*. Men hvilket der er afledt af hvilket, er ikke altid let at se, her må sproghistorikerne hjælpe os, hvis de kan finde ud af, hvilket af dem der kom først.

Afledning er meget benyttet i dansk til orddannelse. Man kan aflede ved hjælp af forstavelser, der i reglen giver grundordet en ny betydning, eller ved hjælp af endelser, der oftest henfører ordet til en anden ordklasse. *Skrive, be-skrive, fore-skrive* betyder forskelligt og står forskellige steder i en alfabetisk ordbog. Det er altså forskellige ord. *Skriv-else, en skriv-er, skriv-eri, skriv-ning* står også forskellige steder i ordbogen, om end nær hinanden, og betyder også forskelligt. *Lykke, u-lykke, lykke-lig, u-lykke-lig, u-lykke-lig-vis, u-be-skriv-elig, fed-laden, pjatte-vorn, fyn-sk*. Osv., osv. Mulighederne ved afledning er utrolig mange.

Sammensætninger

Bord er altså et ord, og *ben* er et andet ord. Er *bordben* et tredje ord, eller er det de samme to ord? Det betyder jo det samme som *benet på bordet* eller som

bordets ben. Her er det igen grammatikerne, der hjælper os. Det er ét ord, et nyt ord, et sammensat ord.

Sammensætning er nok det mest benyttede middel til orddannelse i dansk: *ord-dannelse, bord-ben, bord-bombe, bombe-brag, sten-bro, bro-sten, stof-mangel, møbel-stof*. Ordene kan nemt blive lange: *sten-bro-lægning, møbel-stof-mangel, bord-bombe-brag*, ja de kan blive kolossalt lange: *kildeskattesevangivelsesproblemer, antiprofessoratspolitiktiderne, ungdomsarbejdsløshedsbekæmpelseslovforslag*.

I reglen er det let at gennemskue betydningen af sammensatte ord, selv om de meget lange af og til kan være besværlige og måske også upraktiske. Men til tider kan man komme i tvivl. *Stenbrolægning* kan opfattes både som *sten-brolægning* og som *stenbro-lægning*. *Politivold* udøves vel af politibetjente, men er det også dem, der udfører *politimord*, er de ikke snarest ofrene? *Politibid* stod der som overskrift i en avis, da var en betjent blevet bidt i fingeren. Er *boligvarehus* et varehus med boliger, eller er det et hus med boligvarer? Det er nok snarest et *boligvare-varehus*, altså et varehus med boligvarer, men sådan et ord vil nok ingen danne, lige så lidt som *kyllingelever-leverpostej*.

Vi kan nu efterhånden se en definition af et ord. Sproghistorikerne og grammatikerne har hjulpet os. Når enslydende ord har forskellig oprindelse, regnes de normalt for forskellige ord. Når et ord gradvis gennem tiderne har udvidet eller ændret sin betydning, er det samme ord. Bøjede ord er ikke nye ord, men det er derimod afledte ord og sammensatte ord.

Nu bliver sagen let, for det er jo stort set det princip, vores ordbøger og vores retskrivning bygger på. I en ordbog står ensstavede, men forskellige ord med hver sin trykte opslagsform, ofte nummereret 1., 2., 3. osv. Og i retskrivningen er der mellemrum mellem ordene. Et ord er altså, hvad der står mellem mellemrummene. Vil man vide, hvor mange ord der er i dansk, kan man altså bare sætte sig ned og tælle.

Ét eller to ord?

Lidt usikkerhed bliver der dog tilbage. Ordbøgerne og retskrivningen bygger jo netop på sproghistorikernes og grammatikernes opfattelse, og diskussionen ovenfor viser, at man godt kan komme i tvivl.

Da jeg gik i skole, var det en grim stavefejl at skrive *til lykke* i et ord; nu er det tilladt. Det samme gælder *somme tider*, *ingen sinde* og *simpelt hen*, ifølge den nye Retskrivningsordbog af 1986. Hvordan kan det være to ord i går og ét ord i dag? Og hvad med *ifølge*, *igår* og *idag* plus *iforgårs* og *imellemstunder* samt *ihvorvel*, hvor mange ord er de? – I middelalderen var mange ord skrevet hver for sig, som vi nu vil skrive sammen. I baroktiden brugte man meget hyppigt bindestreg i stedet for sammenskrivning. – Sprogets grammatikere har altså ikke altid været enige.

Men lad os alligevel følge dem, altså de nulevende. Det er jo det letteste.

Tager vi den nye Retskrivningsordbog 1986 for os, så finder vi ud af, at den indeholder 60.000 ord. Der har vi altså det svar, vi søger. Der er 60.000 ord i dansk. Det lyder af meget. Men i Web-

sters engelske ordbog er der 450.000 ord. Det er en hel del mere. Er engelsk virkelig så meget ordrigere end dansk? Det kan vist alligevel ikke passe.

Lidt underlig til mode bliver man også, når man får at vide, at 8.000 ord, som stod i Retskrivningsordbogen 1955, ikke er med mere. Hvad er der blevet af dem, eksisterer de ikke mere? De kan da ikke bare sådan forsvinde, så mange, i løbet af 30 år. De må da i hvert fald findes i gamle bøger og aviser, og under alle omstændigheder findes de jo da i den gamle Retskrivningsordbog, så de må vel stadig væk (stadigvæk) være danske ord, selv om (selvom) få eller ingen nogen sinde (nogensinde) bruger dem.

På den anden side er der kommet 23.000 nye ord til, som ikke var der i 1955. Det er rent ud forbløffende. Skulle mere end en tredjedel af det danske ordforråd være nye ord, skulle danskerne ordforråd være vokset med $23.000 \div 8.000$ ord på 30 år? Så kan vi måske i løbet af en rimelig tid få indhentet englænderne, medmindre deres ordforråd vokser med tilsvarende hast. En mystifikation er det dog, at den bog, Nye ord i dansk 1955–75, som Dansk Sprognævn udgav i 1984 under redaktion af Pia Ribber Petersen, »kun« indeholder 5.000 ord. Vil det sige, at de sidste 18.000 ord er kommet til i løbet af de 11 år fra 1975 til 1986? Det er endnu mere forbløffende.

Men alt har sin forklaring. De 23.000 nye ord er slet ikke nye alle sammen. Forøgelsen skyldes, at Retskrivningsordbogen er redigeret efter lidt ændrede principper. F.eks. er navne på lande, stater og byer medtaget i stort tal, det var

de ikke før. Der er også medtaget mange flere sammensætninger, til belysning af sammensætningsprincipperne, som ikke altid er indlysende; hvorfor hedder det f.eks. *benzin-dunk*, men *petroleum-s-dunk*? Men selvfølgelig er langtfra alle sammensætninger kommet med, for kan man stave *møbel*, og kan man stave *stof*, så kan man også stave *møbelstof*.

Heller ikke de 5.000 nye ord i Nye ord i dansk er alle sammen nye, idet et stort antal af dem er gammelkendte ord, der er brugt i en ny forbindelse eller med en ny, let ændret betydning.

Retskrivningsordbogen er altså ikke den bedste ordbog at tælle i, hvis man vil vide, hvor mange ord der er i dansk. Den er netop bare en retskrivningsordbog, der skal fortælle os, hvordan de danske ord staves. Den har til hensigt at dække »rigssprogets almindelige ordforråd, herunder en del fagord med en vis almen udbredelse«. Men forældede ord, sjældne ord, fagudtryk, dialektord, trivielle afledninger og sammensætninger står ikke deri.

Bedre vil det være at tælle ordene i Ordbog over det Danske Sprog. Den forsøger at dække hele det skriftsproglige ordforråd fra år 1700 til vore dage. Den udkom i 27 tykke bind (plus et helt bind med de anvendte forkortelser) fra 1918 til 1955. Hvert bind indeholder ca. 1500 spalter, så det er ret uoverkommeligt at tælle alle opslagsordene. Nogen har dog gjort arbejdet og fundet 150.000. Men selv denne vældige ordbog tager ikke alle ord med. Man går f.eks. let hen over betydningsmæssigt let gennemskuelige sammensætninger.

Sprogets produktivitet

Nu kan vi dog efterhånden se, hvad der er et kernepunkt i sagen: sprogets produktivitet.

Enhver af os kan på stående fod danne mængder af let forståelige, gennemskuelige sammensætninger efter kendte mønstre: *bordben*, *stoleben*, *sofaben*, *drengben*, *pigeben*, *fiskeben*, *sildeben*, *zebraben*, *elefantben*, *mammutben*, *flueben*, *tusindben-ben*, *dinosaurusbent*. Sådan kan jeg blive ved med alle levende og uddøde skabninger, der har ben og knogler. Og det er jo en hel del. Tilsvarende med arm og vinge: *abearm*, *blækspruttearm*, *mariehønevinge*, *arkæopteryksvinge*. Eller med gren og kvist: *egegren*, *grangren*, *pilekvist*, *eukalyptuskvist*. Osv., osv. – Jeg ved ikke, om nogen har sagt *arkæopteryksvinge* før. Jeg lavede det selv lige nu. Men det er da let forståeligt, når man kender en arkæopteryks. Der er måske heller ingen, der har sagt *tusindbenben*, for det lyder lidt sært, men det er da korrekt dansk. Og som nævnt før kan man lige så nemt lave flerleddede sammensætninger: *stolebensdrejer*, *rokokostoleben*, *rokostolebensdrejerlærulingsnak*, *hanbrontosaurusbagben*.

Også ved afledning går det let at danne ord. Nogle nyere eksempler er: *dusseri*, *dyneløfteri*, *papirnusseri*, *skrankepaveri*, *ligemageri*, *finlandisering*, *containerisering*, *at bånd*, *at momse*, *at konflikte*, *rødstrømpet*. – Jysk kender op imod 1000 ord afledt med *-vorn*, hvoraf vel kun ret få som *dinglevorn* og *pylrevorn* er brugt i rigssproget, så her er der meget at hente.

Uudnyttede muligheder

Endnu en tredje metode til dannelse af nye ord findes, nemlig at skabe dem fra grunden af. Metoden er kun lidt brugt, men den er ganske simpel og rummer en rigdom af muligheder.

Man tager de danske vokaler og sætter konsonanter foran og bagefter, og undersøger så, hvor der er huller. F.eks. mile, mele, mæle, male, (*myle, møle*), mule, mole, måle. Eller smile, (*smele, smæle, smale, smyle*), smøle, smule, (*smole, småle*). Eller (*stise, stese*), stæse, (*stase, styse, støse, stuse*), stose, (*ståse*). Eller rank, krank, skrank, rand, (*krand, skrand*), (*trand, strank*). Man ser let, at der er masser af huller, masser af uudnyttede muligheder. Prøv bare selv. Eller put reglerne ind i en computer, så spytter den tusindvis af brugbare ord ud.

Hvorfor er den metode mon så lidt brugt? Pippi Langstrømpe bebrejder med rette alle de gamle professorer, at de ikke har fundet på sådan et virkeligt godt ord som *spunk*, men kun på kedelige ord som *balje* og *træpløk*.

Pippis eget eksempel viser os dog også de vanskeligheder, der er forbundet med metoden. Hvad skal ordet betyde, og hvordan får man det anerkendt i videre kredse? Det kan forholdsvis let lade sig gøre i en snævrere kreds, en familie eller et arbejdsfællesskab, men ellers er det svært. Det kan dog lykkes. Fysikeren H. C. Ørsted opfandt ordene *ilt* og *brint*, som nu bruges af alle almindelige danskere, til nogen fortrydelse for kemikere og fysikere, som foretrækker de internationale ord *oxygen* og *hydrogen*. Der findes også eksempler på, at et sådant nydannet ord kan brede sig med lynets hast, som f.eks. *yt*, der dog havde den

fordel, at det lignede dansk *ud* og svensk *ut* tilstrækkeligt til let at kunne forstås.

Ellers er det mest de store firmaer, der benytter metoden. De opfinder et navn til deres produkt og har råd til med store reklamekampagner at slå ordet fast. Velkendte eksempler er *Lego* og *Esso*. Vil man være international, skal man dog tænke sig godt om. Det dur f.eks. ikke i Danmark at kalde en sød sodavand for *Spryt*, det ligner for meget *sprit*, *sprut* og *sprøjt*. *Esso* foretog flere års undersøgelser i mængder af sprog, inden navnet blev antaget. Hvordan *Lego* bar sig ad, ved jeg ikke; måske var de bare heldige. Ordet kan udtales på alle sprog, i de skandinaviske lande kan det desuden give associationer til 'at lege'.

Det er da simplest og lettest at holde sig til de kendte stier og danne nye, letforståelige ord ud fra kendte elementer. Og skulle man være så doven, at man ikke engang gider gøre det, kan man jo hugge det engelske eller tyske eller franske ord og håbe på, at sammenhængen eller læsernes sprogkundskaber vil klarlægge betydningen. – Den metode bruges af alt for mange skribenter.

Men tilbage til udgangspunktet: Hvor mange ord er der så i dansk?

Spørgsmålet lader sig ikke besvare – eller man kan svare: uendeligt mange.

K. Ringgaard

f. 1918, professor i nordiske sprog ved Aarhus Universitet, medlem af Dansk Sprognævn

RETSKRIVNINGS- ORDBOGEN

Der og som

Flere meget opmærksomme brugere af den nye Retsskrivningsordbog har undret sig over ordklasseangivelserne til ordene *der* og *som*. I den gamle Retsskrivningsordbog (fra 1955) var *der* et stedord, og *som* var både bindeord, biord og stedord. I den nye betegnes *der* som »formelt grundled«, og *som* er et bindeord slet og ret.

Man undrer sig vist især over, at *der* og *som* ikke er »henførende stedord« i forbindelser som *den, der kommer først til mølle...* og *den, som graver en grav for andre...* Hvorfor kaldes *der* og *som* ikke henførende stedord?

Det er let at svare: Fordi man har opdaget, at *der* og *som* ikke er stedord!

For fremmedsprogundervisningens skyld

Der kan være flere formål med at beskrive et sprog og analysere, gruppere og navngive dets elementer i en grammatik. Et nyttigt og hæderligt formål med modersmålsgrammatikken og undervisningen i den kan være at forberede eleverne til at lære fremmede sprog. De skal kende begreber som navneord og tillægsord, grundled og udsagnsled, hovedsætning og bisætning, og vejen over modersmålet er en anerkendt genvej. Kan eleverne finde biord, genstandsled og henførende sætninger i modersmålet, er de godt på vej til også at genkende disse ting i engelsk, tysk, fransk og latin.

Selvom mange sikkert ikke tænker over det, så er det dette formål, fremmedsprogundervisningen, der har bestemt, hvordan den traditionelle danske grammatik er kommet til at se ud. For eksempel er man for længe siden kommet på den nærliggende idé at kalde *der* og *som* for henførende stedord; så var eleverne straks klare over, at ordene – efter visse regler – skulle oversættes til de tilsvarende henførende stedord i de fremmede sprog (*who/which/that, der/die/das, qui/que* osv.).

»Grundledsvikaren« *der*

Nu kan en beskrivelse af dansk, en dansk grammatik, have et andet formål end at være et hjælpemiddel til at lære fremmede sprog. Formålet kan være at give en præcis karakteristik af det danske sprogs indretning og fremhæve dets særlige egenskaber. Og så kommer mange ting til at se anderledes ud.

I den traditionelle grammatik kalder man altså *der* et henførende stedord, fx i *den fyr, der ringede*; men i et eksempel som *der har engang ligget en kirke på næsset* kan *der* umuligt være et henførende stedord; i *der arbejdes med tjære* har vi en tredje funktion af *der*, og en fjerde har vi i *ved du, hvem der kommer?* Vi må altså have mindst fire forskellige ordklasser til *der*, foruden det *der*, som klart betegner sted: *dér må du ikke sidde*.

Det virker upraktisk og mistænkeligt.

Og så viser det sig oven i købet, at hvis man kan glemme ideen om *der* som stedord, så er det let at se noget fælles for de fire *der*'er. *Der* har simpelthen den opgave at udfylde grundledets plads, hvis

grundledet af en eller anden grund ikke selv gør det.

I sætningerne *der er koldt* og *der arbejdes med tjære* mangler grundledet; i *vi kender den fyr, der ringede i går* står grundledet ikke i sætningen, men så at sige i sætningen foran (*den fyr*); i *der har engang ligget en kirke på næsset* er grundledet rykket fra sin normale plads hen imod sætningens slutning (jf. *kirken har engang ligget på næsset*); og i eksemplet *ved du, hvem der kommer?* er grundledet (*hvem*) placeret forrest, mens det normalt står på anden plads i bisætninger: *ved du, at han kommer?* *ved du, hvem han traf?*

Det fælles for alle disse forbindelser er således, at *der* optræder som »grundledsvikar« eller formelt grundled, som det hedder i Retskrivningsordbogen. Dette karakteristiske træk ved dansk skjuler man, hvis man splitter *der* op i fem-seks forskellige ord og kalder det ene af dem et henførende stedord. Det specielle ved dansk i modsætning til mange andre sprog er netop, at vi har henførende bisætninger uden henførende stedord!

Bindeordet som

Det forholder sig på lignende måde med *som*. Hvis man af hensyn til fremmedsprogundervisningen vil kalde *som* et henførende stedord i fx *den fyr, som ringede i går*, så er man nødt til at kalde *som* et bindeord i *Lise er lige så gammel som Hanne* og *han kom, som vi sad og drak te*; og en hel del andre anvendelser af *som* (*som om*, *som oftest*, *ligesom* o.a.) må slås sammen i den grammatiske rodekasse biord.

Denne opdeling skyldes, at *som* i de forskellige sammenhænge skal oversæt-

tes forskelligt til fremmede sprog, og det er derfor igen disse sprog, der har bestemt, hvordan den danske grammatik er indrettet. Men bestemmer vi, at det er det danske sprog, der afgør, hvordan den danske grammatik skal se ud, så har vi kun ét *som*, nemlig et bindeord, hvis opgave er at binde sætninger eller sætningsdele sammen og samtidig vise, at de to dele har noget til fælles. I *kender du den fyr, som ringede i går?* er det *den fyr*, der betydningsmæssigt er fælles for de to sætninger; sætningen *Lise er lige så gammel som Hanne* fortæller, at alderen er fælles for Lise og Hanne; og i *han kom, som vi sad og drak te* er tidspunktet for hans ankomst det samme som for vores tedrikning. I andre tilfælde er analysen noget mere indviklet, men det går igen, at *som* forbinder sætninger eller sætningsdele, således at de får et fælles led.

Som der

Hvis nu *som* og *der* absolut skal skifte ordklasse, hvorfor kommer de så ikke samme sted hen, når de så tit optræder på samme måde:

den fyr, som ringede i går

den fyr, der ringede i går.

Det er rigtigt, at *som* og *der* i mange tilfælde kan det samme, således at man kan vælge det ene eller det andet ord. Det gælder imidlertid kun i henførende bisætninger, og kun i nogle af dem; tager man *der* og *som*'s hele område, er de meget forskellige, som jeg har vist ovenfor.

Yderligere kan man se, at de kan optræde på én gang i henførende sætninger:

den fyr, som der ringede i går

og det er den helt normale rækkefølge af bindeord og grundled i alle bisætninger: *at hun kom, når vi spiser, mens de sov* osv. Igen en bekræftelse på, at *som* er et bindeord og *der* et formelt grundled.

Men går det virkelig an at bruge direkte forkerte eksempler med *der* og *som*, når man vil argumentere? Her er det en god idé at spørge, hvordan det overhovedet er gået til, at *som der*-forbindelser er blevet regnet for ukorrekte, når de nu i over 100 år har været ganske almindelige i talesproget. Årsagen er, at man har ment, at både *som* og *der* var henførende stedord, og så er det ganske rigtigt en uorden, at de står der begge to. Men man kunne faktisk lige så godt have tænkt omvendt: Da *som* og *der* kan stå i henførende sætninger på én gang, så kan de umuligt være henførende stedord! Havde man ræsonneret på den måde, ville *som der* være blevet regnet for helt korrekt.

Hvalfisk og stedord

Der er som sagt intet i vejen for at kalde *der* og *som* for stedord, og det kan såmænd godt tænkes, at det er det nemmeste, hvis man kun ser på grammatikken som en hjælp til fremmedsprogsundervisningen. Men interesserer man sig for at finde frem til det danske sprogs natur, er det altså en dårlig beskrivelse.

Det viser sig også, når man ser på problemet den modsatte vej. Når udlændinge, som lærer dansk, tager det alvorligt, at *der* og *som* er henførende stedord, kommer de til at begå fejl. De tror fx, at ordene kan bøjes, og laver sætninger som *den dame, soms* (el. *ders*) *søn jeg bor sammen med*; men bøjning forekommer kun hos ægte henførende

stedord, først og fremmest *hvem: den dame, hvis søn...* De tror også at *der* og *som* kan stå efter forholdsord: *han er en mand, til som* (el. *til der*) *man kan have tillid*; denne egenskab er det også kun de ægte stedord der har: *en mand, til hvem...*

Der var engang, man kaldte hvalen en fisk. Det var hverken forkert eller ulogisk, så længe man ved *fisk* forstod noget i retning af 'strømledet dyr, som lever i vandet'. Men så opdagede man, at hvalen havde meget væsentlige egenskaber (bl.a. forplantning, åndedrætsorganer, hud) til fælles med pattedyrene, og det gjorde, at hvalen blev omkatalogiseret til pattedyr.

Det var den skarpsindige danske grammatiker H. G. Wiwel, der omkring århundredskiftet viste, at *der* og *som* ikke er stedord. Nu må det være på tide, at ordbøgerne følger med.

Erik Hansen

f. 1931, professor i moderne dansk sprog ved Københavns Universitet, formand for Dansk Sprognævn

RETSKRIVNINGSHISTORIE

For 40 år siden

Billedet og teksten under det stod i Sven Clausens og Sven Tito Achens månedsblad Sprogfronten i marts 1948. Den 22. i den måned underskrev Hartvig Frisch Undervisningsministeriets bekendtgørelse om ændringer i retskrivningen. Det er denne bekendtgørelse man siden da har kaldt »retskrivningsreformen«.

Små bogstaver

Hovedpunktet i den var at almindelige navneord (fællesnavne – modsat egenavne) ikke længer skulle have stort førstebogstav. Samtidig blev *aa* afløst af *å* (siden eftersommeren 1948 også kaldt bolle-å), og datidsformerne *kunde*, *skulde*, *vilde* blev ændret til *kunne*, *skulle*, *ville*.

Hartvig Frisch (1893–1950) var professor i klassisk filologi og desuden historiker. Han udgav flere populærvidenskabelige værker, således Europas Kulturhistorie (1928) og Pest over Europa (1933), et kampskrift mod nazisme, fascisme og kommunisme. Politisk var han socialdemokrat.

Som nævnt var hovedpunktet i reformen afskaffelsen af de store førstebogstaver i almindelige navneord. Der var gået 300 års diskussion forud (se Nyt fra Sprogbevægelsen, 1985, nr. 3, s. 1–4). Først i 1920'erne var debatten blusset op igen,

undervisningsminister
Hartvig Frisch

HAN AVSKAFFEDE DE STORE BOGSTAVER

»Den autoritet der tar mod til sig og befrier de danske skoler for dette pedanteri, vil blive velsignet av utalte slægter av sine landsmænd.»

OTTO JESPERSEN 1921.

og den store sprogforsker Otto Jespersen (1860–1943) udtalte da de profetiske ord som Sprogfronten anbragte under billedet af Hartvig Frisch. Dog er spådommen om at utalte slægter ville velsigne Frisch for hans reform ikke gået i opfyldelse: Allerede 40 år efter tager langt de fleste det som en ren selvfølge at navneord skal med lille, og færre og færre aner at det nogensinde har været anderledes. Bortset fra optryk af ældre litteratur bliver der kun trykt forsvindende lidt – om overhovedet noget – med store førstebogstaver i navneord. Men en del hvis skolegang sluttede før 1948, skriver privat sådan som de lærte dengang.

Å

Det andet punkt i reformen var overgangen fra *aa* til *å*. Den er trængt lige så godt igennem i praksis som de små bogstaver i navneordene. I Frischs bekendtgørelse stod der – nærmest som en selvfølge – at skrivemåden af personnavne ikke blev berørt af ændringen til *å*, mens nordiske stednavne skulle have *å* i stedet for *aa*. Som alt andet i bekendtgørelsen skulle dette gælde de eksamensberettede skoler. I juli 1948 bestemte Statsministeriet at den nye retskrivning også skulle gennemføres i statstjenesten, men dog sådan at »der indtil videre gives Adgang til at benytte »Aa« og »aa« i Stednavne«. Dermed kom stednavne til at stå i en særklasse, noget som man ikke kendte i Norge da *å* blev indført ved en reform i 1917.

Det var fra begyndelsen underforstået at de danske kommuner kunne skrive som de ville, derunder deres navne. Med hensyn til statstjenesten er det i de 40 år siden 1948 gået frem og tilbage på dette punkt. Det seneste er et cirkulære fra 1984 om at man i statstjenesten kan skrive danske stednavne med *aa*. Og ved en bekendtgørelse blev det samtidig bestemt at en skole kan lade eleverne bruge *aa*-skrivemåder af navne på lokaliteter på egnen (se Retskrivningsordbogen, s. 511).

Kunne, skulle ville

Det tredje og sidste punkt i 1948-reformen var overgangen fra at skrive dattidsformerne *kunde*, *skulde*, *vilde* med stumt *d* til at skrive dem på samme måde

som navneformen: *kunne*, *skulle*, *ville*. Baggrunden var at disse 6 ord var dem som oftest blev stavet galt i skolerne.

Andre enkeltord blev der ikke pillet ved i 1948, fx ikke ordet *af*, som Sprogfronten og Otto Jespersen stavede *av*, naturligvis også i sammensætninger, fx *avskaffe*, *avtryk*. Desuden skrev Jespersen, som det også ses i teksten under billedet, *tar* i stedet for *tager*. Heller ikke denne stavemåde er til dato blevet tilladt i Retskrivningsordbogen.

Arne Hamburger

f. 1921, amanuensis i Dansk Sprognævn

SPØRGSMÅL OG SVAR

Et levende telegram

Spørgsmål: Kender Sprognævnet til at ordforbindelsen *et levende telegram* bruges om personer der optræder på bestilling på folks mærkedage, idet de synger fødselsdagssang, danser e.l.?

Svar: Nej, vi kender ikke denne forbindelse, men den har mange nærliggende forbilleder. Ordbog over det Danske Sprog (bind 12, 1931, sp. 711, l. 36 ff.) nævner at ordet *levende* kan bruges foran et navneord som betegner en ting når man vil give udtryk for at et menneske fungerer på lignende måde som tingen eller sammenlignes med den. Blandt de mange eksempler som ordbogen giver er *levende leksikon* (person med omfattende leksikalsk viden). Under ordet *spørgsmålstegn* (bind 21, 1943) citerer ordbogen fra Politiken i 1942: »Hun saa ud som et levende Spørgsmaalstegn«. Og under *mur* har ordbogen et citat fra 1782 (bind 14, sp. 531, l. 44 ff.): »Vor Søemagt er en Muur, en levende Muur omkring Fædernelandet«. Men en gængs ordforbindelse som *danne en levende mur* (fx *de dannede en levende mur omkring hende*) er vistnok ikke med i nogen ordbog. Jævnfør også *levende musik* (musik som bliver fremført af musikere og ikke er optaget).

En stor dansk-fransk ordbog som udkom 1930–37 har *levende avis* og *byens levende avis* (oversat med *gazette vivante* (*de la ville*); der må være tænkt på en

person der udbreder nyheder mundtligt). I radio blev i 1981 en verdensberømt, meget velhavende tennisspiller kaldt *levende kasseapparat*. Endelig er der en ordforbindelse som må være mange årtier gammel, men som vistnok ikke er med i nogen ordbog og som vi desværre ikke har nogen citater med: *levende fakkkel* (fx *han var en levende fakkkel*, dvs. der var ild i (store dele) af hans tøj).

Udtrykket *et levende telegram* går naturligt ind i denne lange række af forbindelser med *levende*, i al fald når udtrykket bruges om noget der fungerer ligesom et lykønskningstelegram, træder i stedet for et sådant.

I øvrigt kendes en meget lignende ordforbindelse: *syngende telegram*. Den dækker til dels det samme fænomen som *levende telegram*: I dansk tv blev der 2.1.1987 kl. 23.10 vist en film med titlen *Det syngende telegram*. Den handlede om en New York-spøg med bl. a. at lykønske hinanden på utraditionel vis.

Virak

Spørgsmål: Har De lagt mærke til at ordet *virak* er ved at skifte betydning? Og hvad synes De om dét?

Svar: Ja, vi er opmærksomme på fænomenet.

Ordet har været brugt på dansk siden 1600-tallet og stammer fra nedertysk *wirok* eller *wirak*, på moderne tysk: *Weihrauch*, og betyder egentlig 'vierøg(else), hellig røg(else)'. Traditionelt har *virak* været brugt om ærbødig, lovprisende hyldest og desuden om overstrømmende eller overdreven ros. Ordbog over det Danske Sprog (bind 27, 1954) bemærker at ordet nu oftest bruges spøgende eller

ironisk. Ordet har altså oprindelig betegnet noget positivt, men der er sket en betydningsglidning i retning af noget negativt, overdrevent, latterligt. Betydningsglidningen er fortsat i de senere år, så *virak* nu også bruges med næsten samme betydning som *ballade*, *postyr*, *ståhej*, *uro*, måske som et mildere ord end disse.

I et læserbrev i 1978 blev en minister kritiseret for at have brugt *virak* om »det stik modsatte af dette ords betydning«. Og Jørgen Bang kritiserer i Berlingske Tidende 15.7.1986 at der har været talt om at en organisation har undskyldt sig over for dronningen efter »virakken om organisationens påståede misbrug af en erklæring fra dronningen«. Samme år kunne man i en avis læse om »den virak« som Søren Mørchs bog om Landmandsbankens krak har skabt. I 1987 stod der i en anden avis at en fodboldspiller »tog virakken omkring ham med knusende ro«: Der var blevet kastet flasker efter ham. Og i det samme blad stod der om en pakke med radioaktivt indhold som en tid var forsvundet at »det var en forkert anbragt adresseseddel, der var skyld i hele virakken«.

Denne betydningsglidning kan i en overgangsperiode virke forvirrende på dem som kun kender ordets traditionelle anvendelse om ros, om end overdreven ros, smiger. Omvendt må man regne med at de som kun kender ordet i den nye brug, vil undre sig når de møder det anvendt på den gamle måde. Brugen af ordet *virak* kan derfor føre til misforståelser.

Rygning er sundhedsskadelig(t)?

Spørgsmål (fra tobaksfirma): Den nuværende tekst på cigaretpakker lyder således: »Sundhedsstyrelsen påpeger, at tobaksrygning er sundhedsskadelig«. Et muligt alternativ ville være: »Sundhedsstyrelsen påpeger, at tobaksrygning er sundhedsskadeligt«. Hvilken tekst ville Dansk Sprognævn fremhæve som rigtig/mest anvendelig, og hvorfor?

Svar: Vi anser formuleringen med *-t* for den mest anvendelige. Vores begrundelse er at den er parallel med en række andre formuleringer hvor man næppe ville kunne undvære *t*'et. Det drejer sig om formuleringer som de følgende:

Badning er sundt.

Bjergbestigning er svært.

Tæppebankning er dødssygt.

Spritkørsel er dyrt.

Surfriding er risikabelt.

Det svarer altså helt til disse formuleringer at skrive

Tobaksrygning er sundhedsskadeligt.

Det særlige ved konstruktionerne ovenfor er at grundledet er et såkaldt sætningsord (verbalsubstantiv), dvs. et navneord der er dannet af et udsagnsord, og som betegner en handling eller proces. Ordene *badning*, *bjergbestigning* osv. svarer altså nærmest til navneformer som *at bade*, *at bestige bjerge* osv., og hvis grundledet i stedet havde været en af disse navneformer ville der heller ikke have været tvivl om at der skal *-t* på tilførsordet:

At bade er sundt.
At bestige bjerge er svært.
At banke tæpper er dødsdygt.
At køre spritkørsel er dyrt.
At surfride er risikabelt.
At ryge er sundhedsskadeligt.

Men trods min Viden
– trods jeg veed,
Med bedre Grund end dem i Skolen,
At Intet Nyt er under Solen.
(Paludan-Müller: Tre Digte, 1854)

eller:

Køligheden faldt ikke paa, trods Mørket
brød ind.
(Drachmann: Forskrevet, 1890)

eller:

trods de litterære Folk aldrig kom
til at se andet i ham end en Nar,
vandt han Tonson jun.'s Tillid.
(Rubow: Den kritiske Kunst, 1938)

Brugen af *trods* som bindeord er altså gammel, men ikke altid lige velset. Erik Oxenvad skriver i bogen *Bedre Dansk*, 1974, om *trods* og *skønt*:

trods bruges undertiden fejlagtigt i stedet for *skønt*; *trods* er et forholdsord og kan kun knytte et enkelt ord til sig, f.eks. *Han kom trods sygdom*; *skønt* er et ledsætningsbindeord og indleder en ledsætning, f.eks. *Han kom, skønt han var syg* (urigtigt: *Han kom, trods han var syg*).

Retskrivningsordbogen, 1986, har kun opført *trods* som et forholdsord og anerkender altså ikke brugen af *trods* som et bindeord.

Sprognævnet kender mange nutidige eksempler på denne brug af *trods*, også hos velformulerede journalister og forfattere, og det kan måske derfor undre

Vi vil dog ikke helt afvise muligheden af at bruge formuleringen uden *-t* i det tilfælde De har forelagt os. Det skyldes at der er tale om et ord der ender på *-lig*, og at sådanne ord i det hele taget er mindre tilbøjelige til at tilføje *-t* (jf. fx valgfriheden i en sætning som »Hun er forfærdelig(t) umusikalsk«). Det er formentlig forklaringen på at det er mere acceptabelt at sige »Rygning er sundhedsskadelig« end fx »Rygning er usund«.

Trods

Spørgsmål: I denne sætning »Trods alting tyder på, at førstegangsvælgere ved det kommende valg i overvejende grad vil stemme borgerligt, er den modsatte tendens ved at vise sig i de unges tilknytning til de politiske ungdomsorganisationer« er ordet *trods* brugt på samme måde som *skønt*, hvilket jeg betragter som sprogligt forkert. Jeg mindes ikke at have set det før, men Sprognævnet har sikkert andre eksempler. Hvor udbredt er det mon at sige sådan?

Svar: I Deres eksempel er ordet *trods* brugt som et bindeord. I Ordbog over det Danske Sprog, bind 24, 1948, er ordet *trods* som bindeord med. Der karakteriseres det som mindre brugeligt i omhyggeligt (skrift)sprog, og betydningen angives som 'skønt', 'uagtet'. Men der er adskillige citater på brugen hos sprogligt omhyggelige forfattere:

at Retskrivningsordbogen fra 1986 ikke anerkender brugen. Vi kan konkludere at det vil være forsigtigst at undgå brugen af *trods* som bindeord, men må dog oplyse at den for mange – især yngre sprogbrugere – er en naturlig udtryksform som på ingen måde virker påfaldende, mens den hos ældre stadig kan vække anstød.

Uigendriveligt

Spørgsmål: Retskrivningsordbogen har en række tillægsord der begynder med *ui-*, fx *uigendrivelig*, *uigenkendelig*, *uigennemførlig* og *uigennemsigtig*. Den har også en række tilsvarende former hvor *-i* ikke er med, fx *uigenkendelig*, *uigennemførlig* og *uigennemsigtig*. Jeg mener at formerne på *ui-* er ulogiske; de måtte jo forudsætte ord som »igendrive- lig«, »igenkendelig«, »uigennemførlig« og »uigennemsigtig«; men disse ord eksisterer jo ikke. Endelig finder jeg det inkonsekvent at ordbogen ikke – i analogi med de øvrige former – har *ugendrivelig* ved siden af *uigendrivelig*.

Svar: Retskrivningsordbogens udgave fra 1955 havde fx ordene *uigendrivelig*, *uigenkendelig*, *uigennemførlig* og *uigennemsigtig*. Men den havde ingen af de tilsvarende ord med formerne *ugen-* og *uigennem-*.

Det er altså noget nyt at udgaven fra 1986 ved siden af formerne på *uigen-* og *uigennem-* tillader en række af de former med *ugen-* og *uigennem-* som De foretrækker.

Ordbog over det Danske Sprog oplyser i artikler om *uigen-* og *uigennem-* (bind 25, 1950, sp. 998–99 og 1001) at også formerne med *ugen-* og *uigennem-*

forekommer, bl. a. i tillægsord hvis tilsvarende form uden *u-* er særlig almindelig, fx *ugenstridig* og *uigennemsigtig*.

Ved bedømmelsen af formerne på *ui-* er det *ikke* afgørende at det der kommer efter *u-*, ikke eksisterer som et selvstændigt ord. Det der ligger til grund for det som kommer efter *u-* i *uigendrivelig*, *uigenkendelig*, *uigennemførlig* og *uigennemsigtig*, er vendingerne *drive igen* (dvs. drive tilbage), *kende igen*, *føre igennem* og *se igennem*.

I Retskrivningsordbogen fra 1986 har man som noget nyt taget hensyn til en sprogbrug der foretrækker former uden *-i* i tilfælde hvor en form uden *u-* er særlig almindelig.

Da fx *gengældt* og *genkendelig* er almindelige i sproget, har man givet valgfrihed mellem *uigengældt* og *ugengældt* og mellem *uigenkendelig* og *uigenkendelig*. Men da »gendrivelig« ikke findes og »genkaldelig« er usædvanligt uden for juridisk sprog, har Retskrivningsordbogen ikke »ugendrivelig« og »ugenkaldelig«, men kun *uigendrivelig* og *uigenkaldelig*.

Og da fx *gennemførlig* og *gennemsigtig* er almindelige ord, har ordbogen nu *uigennemførlig* og *uigennemsigtig* ved siden af *uigennemførlig* og *uigennemsigtig*.

Abonnement for 1988

I begyndelsen af februar 1988 blev der udsendt giroindbetalingskort til abonnenterne på Nyt fra Sprognævnet. Læsere der endnu ikke har betalt for 1988 bedes gøre det snarest hvis de ønsker at få bladet resten af året.

Vi beder om at abonnenterne så vidt muligt bruger de udsendte giroindbetalingskort. Ved brug af andre indbetalingskort bedes abonnementsnummeret anført. (Abonnementsnummeret er det nummer der står til højre i adressefeltet ovenfor).

Prisen er uændret 40 kr. for 4 numre.

Adresse og telefoner

Dansk Sprognævn
Njalsgade 80
2300 København S

Postgiro
6 10 17 20

Abonnement mv.
01 54 22 11 (Københavns
Universitets omstillingsbord)

Oplysning
01 54 60 11 (direkte ledning,
mandag-fredag 10-14)

Nyt fra Sprognævnet

1988/1 · marts

Hvor mange ord er der i dansk?	1
Der og som	7
For 40 år siden	10
Spørgsmål og svar	12

Næste nummer udkommer i juni 1988.

Nyt fra Sprognævnet udgives af Dansk Sprognævn. Det udkommer 4 gange om året og koster 40 kr. (inkl. moms og forsendelse) for en årgang. Man kan kun tegne abonnement ved at indbetale 40 kr. på Sprognævnets postgirokonto 6 10 17 20.

Hvis bladet skal sendes til en anden adresse end indbetalerens, beder vi om at det fremgår udtrykkeligt af indbetalingen.

Artikler med navn står for den enkelte forfatters regning. Usignerede artikler giver udtryk for Sprognævnets mening.

Eftertryk er tilladt når kilden angives.

ISSN: 0550-7332

Tryk: Bianco Luno A/S, København